

TRAG PREDAKA U KAMENU: SUHOZIDI I OGRADE

Obilježja gradnje »usuho« na jadranskom prostoru Hrvatske

Sven Kulušić

U prošlom broju Revije objavili smo prvi dio opsežne studije geografa Svena Kulušića o gradnji »usuho« u našem jadranskom području. U drugom dijelu studije obradio je suhozide i ograđene prostore te na taj način zaokružio svoje istraživanje »gromača«.

Zidovi, prizidi i prazidi

Neizbrisivi su materijalni dokazi vlasnosti, po kojima je moguće pratiti razvoj i slijed posjedovnih odnosa. Oni su najmarkantniji simbol gradnje »usuho« i osnovno obilježje gospodarskih aktivnosti u krškom pejzažu jadranske Hrvatske. U 19 pronađenih karakterističnih tipova »usuho« građenih zidova jasno su zabilježene promjene težišta ekonomske orijentacije, inovacije te potpuno ili djelomično napuštanje tradicionalnog načina gospodarenja.

Svrha zida da odijeli jednu stranu od druge izražena je u bezbroj varijanti (na Kornatima su zastupljene gotovo sve).

Nije lako pronaći najstariji zid, ali uz malo truda mogu se prepoznati stariji zidovi od onih mladih, pri čemu je moguće zaključiti zbog čega je zidan. Svaki suhozid ne treba shvatiti kao izravan odraz primjene i poštovanja »zakona«, »zakonitosti« ili »prava«. Tipom i oblikom gradnje često je moguće razlikovati »zakonom« ili nagodbom odobrene zidove, od zidova kršu otetog ograđenog »zajedničkog« (u prenesenom smislu ničijeg) prostora.

Iz izreke starca (oko 1946) u Kotarima o stoci lijepo se razabire vrijeme, imovinsko stanje, nazire kvaliteta prostora i potrebna visina ogradnih zidova: »od kože se priživljava i muči (šuti), od ovce žive, a sa konjun i volun se fali«. Za kozu je potrebna najviša visina zida. Ograde ni prostor je oskudan i dragocjen (šuti se i trpi) jer je i siromaštvo najveće. Uzgoj ovce (»od koje žive«) upućuje na približnu ravnotežu vrijednosti stoke i zemlje, odnosno na prijelaznu fazu promjene težišta sa stočarenja na agrar. Ogradni zid za ovcu je niži, a gospodarenje je kombini-

Slika 1.
Jednostruki
obični zid

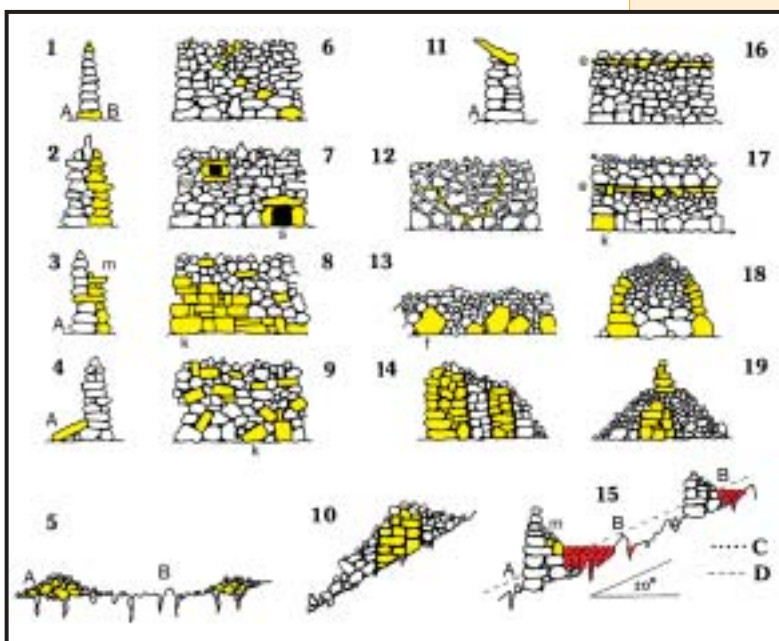

Tipska obilježja zidova građenih »usuho«
Tumač **A** — Nezaštićena »napadnuta« (eksponirana) strana.
B — Zaštićena »branjena« strana.

1. Jednostruki, obični zid, **2.** Dvostruki obični zid (u presjeku simetričan), **3.** Dvostruki ili višestruki zid (dozidan, u presjeku nesimetričan, nepravilan), **4.** Kombinirani zid sa škrilama (kamenim pločama) u podnožju, **5.** Zapušten, nasut, »bezrazložan« zid (potpuno sakrivenih ili bez sačuvanih lica A i B), **6.** Nepravilan, nemarno građen zid (od neuslojenog, neuredno položenog, netesanoga kamena), **7.** Nepravilan (s tragovima uslojene gradnje), ali brižno građen zid, **s** — Propust u podnožju zida (otvoren ili zatvoren) ili prozorčić, puškarnica (u visini očiju), **8.** Nadograđivan (jednostruki, dvostruki ili višestruki zid, **k** — uslojen — stariji vezan žbukom sloj na koji je nadograđen neuslojen, mlađi, **9.** Miješani (dvostruki ili višestruki), nevezan, od starijeg tesanog i novijeg neobrađenog kamena, **k** — bolje obrađen pravilnije tesan kamen, **10.** Zapušteni (jednostruki, dvostruki, višestruki) zid prikrivenog, tek ponegdje vidljivog zidanog lica, **11.** Kombinirani zid sa škrilama na tjemenu, **12.** Klesani (dvostruki ili višestruki) zid, **e** — jasno izdvojena horizontalna »granica« između starijeg (donjeg) i mlađeg (gornjeg) zida, **13.** Interpolirani (jednostruki i djelomično dvostruki) zid, **f** — starije »vertikalno postavljeno megalitsko« kamenje« ili škrile, **14.** Dozidani ili naslonjeni višestruki zidovi (obrambeni ili sanacijski), **15.** Obrambeni i sanacijski zid terasastih parcela (na padinama), **m** — obrambeni (vanjski)

višestruki, asimetričan, u pravilu najviši zid, **D** — razina rastresitog pokrova odmah nakon krčenja, **C** — razina rastresitog pokrova nekoliko godina kasnije, **16.** Zidovi sa »vijenčićem«, **17.** Nazidani (dvostruki ili višestruki) zid, **18.** Vrlo debeli, široki dvostruki (sa dva građena lica) zid s obilježjem »gomile«, **19.** Uzdužno podijeljeni zid.

Slika 2.
Dvostruki
obični zid

Slika 3. Zapušten, »bezrazložan«, nasipu sličan zid kod Vranskog jezera

Slika 4. Nadograđivani zid na prostoru rimskog, a vjerojatno i prehistorijskog naselja (arheološki lokalitet Gradina na Murteru)

rana tipa. Konj i govedo odraz su »luksuza« i mjerilo »bogatstva«, za njih zid gotovo i nije potreban, oni rade unutar ograda na oranicama domaćinstava pretežito na agrar orijentirane ekonomije.

Od mnogih »kineskih« zidova u Hrvatskoj spomenimo četiri: dva »uživo« ili »utvrdo« zidana zida u Stonu (Pelješac) i Grebašćici (Šibenik) i dva spleta »usuho«

zidanih zidova na Pagu i Kornatu. Jedni su građeni iz političkih, a drugi iz gospodarskih razloga. Prvima se branio život, a drugima život i egzistencijalni prostor. Kvaliteta i vrijeme gradnje, dužina, širina i visine zidova pokazivali su bogatstvo i važnost onoga što je bilo najdragocjenije. Njihovo zajedničko obilježje nije samo »monumentalnost« izražena veličinom uloženog truda u gospodarski škrtoj i geografski oporog prirodnoj sredini nego i granična crta vitalnih interesa. Bez ustezanja možemo ustvrditi da »tvrdogradnja« i »suhogradnja« kao dio naše zajedničke kulturne baštine imaju istu vrijednost. Unatoč tomu »gradnja usuho« u usporedbi s »gradnjom utvrdo« znanstveno jedva da je spomenuta. Zanimljiva je činjenica da je gradnja »usuho« u dugotrajnom procesu pružila ekonomsku

podlogu gradnji »utvrdo«, te ih je time perspektivno i porredbeno stavila u civilizacijski kulturni krug.

Izdužene (gospodarsko-fortifikacijske) zidove svrstali smo po namjeni i načinu gradnje u 19 osnovnih tipova, koji se često isprepleću.

1) *Jednostruki* — *obični zid* najjednostavniji je, najbrže građen, ali ujedno i najfragilniji, lako urušavajući zid (slika 1). Građen je jednostruko, obično zidan do dvije visine. Do visine od oko 1,40 m bio je namijenjen razgraničavanju posjeda i zaštiti od stoke (ovce), a višem je osnovna svrha bila zaštititi mlade stablo (masline ili smokve) od vjetra dok ne »ojača«, a potom od stoke (koze). »Čipkasta« struktura gradnje omogućuje prijeko potrebnu cirkulaciju zraka, tijekom ljetnih vrućina, a zimi zaštitu od jakog vjetra (bure — juga). Unutar takvog zida obično nema nikakvih otvora. Obično je prva »faza« obzidavanja tek iskrčenog zemljišta.

Jednostruki obični zid je u pravilu »mladi« zid. Stupanj urušenosti i rasutost zidnoga kamena u podnožju dobra je indikacija njegove starosti. Ako nije konstantno popravljan, njegov vidljivi dio (kamen na kamenu) rijetko je stariji od 150 godina.

2) *Dvostruki* — *obični zid* (u presjeku simetričan) najčešće je građen zid, s namjerom da duže, »vječno« traje (slika 2). Zid je u prvom redu međa između vrednijih dijelova posjeda. Katkad služi i kao put. Može biti različite visine, ali je obično nešto niži, ako izričito ne razdvaja pašnjak od površine pod kulturom. Vrlo niski zidovi takve vrste indikacija su minulog (ili još prisutnog) uzgoja vinove loze. Veća gustoća takvih zidova unutar većih parcela indikator je »mladosti«, tj. novih vinograda (na bazi »amerikanke«) nakon uništenja starih vinograda filokserom. Stariji zidovi (prije filoksera) manje su »gustoće«, obično su smješteni na povoljnijim osunčanim stranama nagnutog zemljišta.

3) *Dvostruki ili višestruki* (dozidan, u presjeku nesimetričan) *zid* je veće širine u donjem dijelu, na koji je nadzidan jednostruki zid. Obično je visina donjeg (dvostrukog ili višestrukog) zida uvijek više od 2/3 nadzidanog dijela. Tako dobivena stepenica uvijek je na branjenoj strani. Takav je zid u pravilu bio ili je još uvijek voćnjak. Najčešće se »stepenica« višestrukih zidova rabila kao »put« (da se »ne gazi«, »tuje«, iskopano, »ne šporkiva noge« i »zemlja ne gnjete«) između parcela odvojenih zidom. Ne »gaziti« zemlju bilo je »tabu« i osobito važno nakon kiše ili zorom kad je zemlja od rose vlažna i ljepljiva. Mnogi su takvi zidovi tijekom vremena »izrasli« nasipanjem od zajednički korištenih staza na rastresitom pokrovu i pretvorili se u zidane »visoke« kamene puteve. Takvi zidovi obično prolaze sredinom vrednijeg agrarnog lokaliteta, najprije brojnijih korisnika (kolona), a poslije vlasnika.

4) *Kombinirani zid sa »škrilama«* (jednostruki ili višestruki) u podnožju vrlo je rijedak specifičan način gradnje

obrambenog zida osobito vrednijih površina. Tako je građen zbog zaštite od stoke, posebno koze. U podnožju zida s vanjske, napadane strane položene su koso nagnute obično vrlo velike i teške »škrile« (kamene ploče), da stoka pri odskoku nema uporište. Obično su u neposrednoj blizini prostora dobro uslojenih vapnenaca. Takvi zidovi su u pravilu kratki i rijetko viši od 1,5 m.

5) *Zapušten, »bezrazložan«, nasipu sličan zid* (potpuno skrivenih ili bez lica zida) je potpuno devastiranih ograđa bez ikakva traga rastresitog materijala unutar branjenog prostora. Čini se »bezrazložnim« jer nema nikakvih vidljivih razloga njegovoj gradnji ni postojanju. Sadržaj unutar ograde identičan je sadržaju vanjskog prostora. Neka su tako ograđena »zemljišta« smještena obično na zaravnjenom ili vrlo blago nagnutom zemljištu »gradine« prastare naseljenosti. Takve ogradne zidove moguće je naći na svim podlogama od horizontalnih preko blago nagnutih do velikih nagiba. Ograđeni prostor je male ili nikakve gospodarske vrijednosti, a katastarski je obično neevidentiran kao posebna parcela ili je iskazan kao neplodno tlo. Važno je napomenuti da je vrlo često prostor ograđen takvim zidom toliko devastiran da je samoniklom vegetacijom siromašniji od okolnog, otvorenog zemljišta. Taj tip zida krajnji je rezultat urušavanja svih tipova zidova gradnje »usuho« te je »univerzalni« odraz starosti i dokaz »smrti« agrarnih aktivnosti i tipa naseljenosti.

6) *Nepravilan, nemarno građen zid* (od neuredno složenoga, netesanoga kamena). S lica gledano tako može biti sazidan bilo koji od jednostrukih, dvostrukih ili višestrukih suhozida. Zajedničko im je da je ugrađeni kamen pri podlozi većih dimenzija, čija se veličina postupno smanjuje s visinom zida. Ti su zidovi mahom viši od visine čovjeka (1,75 m do 2,25 m). Prema njihovoj debljini i položaju prema otvorenom (»napadnutom«) prostoru, dobar su indikator relativne starosti obradenoga kompleksa. Ako su okruženi tanjim zidovima, siguran su znak nastavka prekinute agrarne »pauze« kad se obradivi prostor s kvartarnih naslaga počeo krčenjem širiti na nepovoljnije vapnenačko (okopoljsko) zemljište.

7) *Nepravilan (s tragovima uslojene gradnje), ali brižljivo građen zid*. Za razliku od ostalih suhozida, uvijek su dvostruki ili višestruki i deblji u podnožju. S propustima u podnožju zida otvorenim na oba kraja nalazimo samo na kopnenom dijelu i većim otocima na kojima ima divljači. Propust (prolaz) rijetko prelazi dimenzije 60 x 60 cm. Takvi propusti nisu služili za odvod oborinskih voda kao što se to često misli, nego je to bio dio »alata« za lov divljači. U otvor se stavljala zamka (poput lasa) s omčom (obično) od žice u koju bi se hvatali manji sisavci (zečevi, kune, lisice i dr.). Zidovi s propustima obično su česti između otvorenog pašnjaka ili gariga i obradivog zemljišta pod kulturom (prije žitaricama ili lozom). Zidovi s propustima dobra su indicacija postojanja usuho građena habitata u blizini.

Ako je propust s jedne strane, obično s vanjske, zatvoren, koristio se za skrivanje i pohranu poljodjelskog alata (motike, poluge i dr.) Zidovi zatvorenih propusta poput niše jednako su česti na otocima svih veličina kao i na kopnu, gdje god je bilo ili još postoji obradivo zemljište. U pravilu su zidovi zatvorenih propusta udaljeniji od naselja ili na otocima bez tragova naseljenosti.

Osim spomenutih »propusta« u takvim zidovima moguće je naći otvore (ponistre ili puškarnice) na visini od oko 1,50 m. Značajno je da su takvi otvori usmjereni prema pogledu otvorenim prostorima izvan »ograđa«. Međutim, ako su usmjereni prema ograđenom obradivom zemljištu, dobar su indikator slijeda širenja (krčenja) posjeda (obično) iste obitelji, odnosno istoga kolonatskog ugovora.

8) *Nadograđivan* — nadzidan jednostruki, dvostruki ili višestruki zid. Osnovno obilježje tih zidova naglašena je razlika u načinu gradnje. Obično kod dvostrukih zidova uslojena gradnja upućuje na raznovremenu gradnju. U

Slika 5. Zid s tjemnim kamenim pločama (tip 11)

Slika 6. Primjer »klesanog« zida (tip 12)

Slika 7.
»Interpolirani«
zid

nižim dijelovima stariji je od obično bolje obrađenoga kamena (vezanog žbukom ili ne) na što je nadzidan ili dozidan mlađi dio mahom od slabije obrađenog ili potpuno neobrađenog, neuredno slagana kamena. Takvi zidovi u pravilu kriju dio građevine iz dalje prošlosti. Obično takva mjesta prate odlomci keramike. Prema načinu gradnje i veličini kamenih slojevito položenih blokova (k) može se donijeti približan sud o vremenu i važnosti stare gradnje.

9) *Miješani (dvostruki i višestruki) zid* građen je »pomiješanim« kamenom različite starosti, bez reda. Lako je prepoznati starije lijepo oblikovano tesano kamenje od mlađega neobrađenoga kamena, različitih veličina. Katkad se u njemu mogu vidjeti ulomci (ili cijeli komadi) crijepa ili cigle. Upućuje da se u neposrednoj blizini ili na putu nalazila starija građevina. Katkad može imati male otvore (»prozore« ili puškarnice). Opaženo je gotovo u pravilu da se u njima može naći poneki »strani« kamen koji im svojim geološkim sastavom ne bi »smio« pripadati.

10) *Zapušteni (jednostruki, dvostruki ili višestruki) zid prikrivena »lica«* vrlo je sličan zidu tipa 5, s tom razlikom što ga uvijek nalazimo na zemljištu većeg nagiba. Najčešće je vrlo dug, ne ograđuje određenu prostornu cjelinu, nego je obično sastavni dio međusobno paralelno (rebrasto), hipsografski položene »serije« isto takvih zidova. Ako je jednostruk, razbacano kamenje tek je indikacija njegova postojanja jer uzdužna veza kamena tek mjestimice postoji. Na padinama pažljivim promatranjem može se otkriti tek mjestimično vanjsko otkriveno zidano »lice«. Dimenzije pokazuju velike razlike, od niskih visine manjih od jednog metra do visokih nekoliko metara. Po tome, kontinuitetu pružanja i smještaju na dominantnoj reljefnoj forni upućuje na razlike u vremenu i namjeni gradnje. Niži zidovi u serijama ostaci su staroga napuštenog agrarnog djelovanja terasasto uzgajanih kultura. Ako su osamljeni na padinama i »zaokružuju« veće površine, najčešće su ostaci zidova nekada brižno čuvanih »dermuna« (šumarak unutar otvorenog obično u prošlosti zajednički korištenoga pašnjačkog prostora). Ako su građeni

jednostruko, ostaci su torova, »stanina« različitih veličina. Viši i veći takvi zidovi, slični velikim kamenim nasipima, kružnog ili polukružnog pružanja uz mjestimice vidljivu zidanu strukturu, mogu kriti dijelove gradnje prehistorijskih gradina.

11) *Kombinirani (dvostruki ili višestruki) zid sa »škrilama« na tjemenu.* Gradnja takvih zidova uvjetovana je dvama razlozima: geološkom gradom, tj. postojanjem tanjih slojeviti naslaga vapnenca (kao zid 4) ili iznimnom vrijednošću prostora (»ograde«) koji su zatvarali u doba gradnje. Pod »iznimnom vrijednošću« podrazumijevamo dragocjeno vrlo oskudno poput oaza obradivo zemljište, obično u prostorima »ljutoga krša« i kamenjara. To je ujedno najsvrsishodnije građen zid u zaštiti posjeda. Podjednako je značio prepreku stoci i ljudima. U doba gradnje taj je zid štitio usjeve jednogodišnjih kultura (žitarije), a poslije vinograd s maslinom. Njegova visina nije veća od 1,6 m, dok mu debljina (kao odraz trajnoga korištenja obradivog zemljišta) znade prelaziti 2 m. Katkad su tjemene ploče bile »fortificirane« granjem ili trnjem, što se vidi po amorfnom kamenju (»pizu« — teretu koje je pritiskivalo trnje i granje) položenom na »škrilama« (kamenim pločama). Načinom gradnje i kompozicijom veličine ugrađenoga kamena nije samo ilustracija racionalnosti već i izražaj (uloženim trudom i održavanjem) dubokog uvjerenja u »vječnost« njegova trajanja. Taj tip zida rijetko kada sa svih strana opkoljuje ograđen prostor jednog vlasnika. Obično je frontalni dio najugroženijeg dijela širega kompleksa ograda (različitih vlasnika) obradivog zemljišta uz »progone« (prolaz za stoku) ili puteve kojima se prilazilo naselju ili sa stokom iz naselja kretalo na pašnjak i s njega. Na izduženim otocima nije uočen. Na velikim otocima s karakteristikama kopnene naseljenosti kao i na kopnu u različitim oblicima (visinom, te oblikom i veličinama »škrila« na tjemenu) taj zid moguće je pronaći na najneobičnijim mjestima. On je dobar indikator smještaja osamljenih habitata u blizini starih danas nestalih naselja. Kao odraz sesilne naseljenosti na dalmatinskom kopnu gradnja takvih zidova vremenski se poklapa sa sukcesivnim pomicanjem (od »stare stečevine« — Aquisto vecchio — do »najnovije« — Aquisto nuovissimo) granice Venecije od mora prema unutrašnjosti i vremenu njezine stabilizacije. Gradili su se od 16. stoljeća sve do prvih godina 20. stoljeća. Unatoč velikom vremenskom rasponu gradnje, gotovo bez iznimke usčuvanošću (osim »patinom«) ostavlja dojam novoga, tek sagrađenog zida. Na velikim otocima obično je stariji od najstarijih na kopnu.

12) »Klesani« (dvostruki ili višestruki) zid. Prema građevnom kamenu, a velikoj sličnosti i neobično pažljivoj i pedantnoj gradnji razlikujemo dvije vrste gradnje.

Prvo su zidovi iznimne kvalitete, pažljivo »komponirani« od tesanoga kamena različite veličine i oblika. Pri gradnji pažljivo je odabiran kamen i uz pomoć dljetara ili čekića bridovi kamena su tesani i slagani poput mozaika. Razmaci između zidanoga kamena tek ponegdje su širi

od nekoliko centimetara. Takva izvedba gradnje karakteristična je za zidove nastambi od kojih su mnoge poslije »fugirane« (spojevi kamena izvana povezani žbukom ili cementom). Teško je pronaći pravi uzrok takvoj gradnji, jer je pronađena na mjestima gdje su ograđene parcele po današnjoj procjeni prosječne vrijednosti. Može biti odraz vrlo ograničene materijalne egzistencijalne baze graditelja u izrazito nepovoljnim agrarnim prilikama. Nekoliko primjeraka takva zida uočeno je na vrlo udaljenim mjestima od danas postojećih naselja. Iako u njihovoj blizini nije nađen nikakav trag nastambe, nameće se misao da je morala postojati na kopnu prije, a na priobalnim otocima nakon pojave Turaka.

Drugo je sličan način vrlo pažljive gradnje s rijetkim vidljivim tragovima uporabe dlijeta ili čekića. Postoji na mnogim mjestima gdje ima pločastih vapnenaca pa je bilo prirodno i normalno graditi takvim načinom (kao ciglom). Može se pretpostaviti da su tesani zidovi (različite veličine kamena) građeni u doba vrlo stare rijetke disperzne naseljenosti na prostorima kombinirano vođene ekonomije u kojoj se obradivo tlo krčenjem tek počelo dobivati i imalo veliku vrijednost. Zidovi slična načina gradnje u pločastim vapnencima mladi (intenziviranjem poljodjelstva) su postankom. Nalaze se uz flišne zone mahom konkavnih reljefnih formi ili na njima. Zajednička im je osobina da im je visina rijetko viša od 1,5 m.

13) *Interpolirani (jednostruki, rijetko dvostruki) zid* lako je prepoznati jer je građen od izrazito različitih oblika i veličine kamena. Gdjekad postoje vrlo velike stanke između gotovo megalitskih blokova kamena. Dijelovi između njih ispunjeni su (interpolirani) kamenjem različitih veličina. U njima se kriju tragovi najstarije zemljišne razdiobe. Iznimno veliki kameni blokovi ili »škrile« longitudinalnog smjera pružanja postavljene su vertikalno, a prastari su ostaci međa iz doba prvih razgraničenih »prava« ispaše (među naseljima) ili granice prvih iznajmljenih pašnjaka s isključivim pravom ispaše (između 13. i 17. stoljeća). Ako takvi veliki blokovi ili škrile (interpolirane različitom veličinom kamena ili bez ikakve dogradnje) nisu ravnog smjera pružanja, nego lučno zatvaraju veće (danas samostalne »ograde«) ili manje prostorne cjeline, najčešće su ostatak prastarih pastirskih torova možda čak predrimske disperzne autohtone naseljenosti. Pažljivim ispitivanjem bliže okolice moguće je pronaći ostatke habitata tlocrtom nepravilnoga četverokutnog ili kružnog (okruglog ili eliptičnog) oblika.

14) *Nazidani, naslonjeni (višestruki ili mnogostruki — obrambeni ili sanacijski) zid* teško je po vanjskom izgledu razlikovati od prethodnog tipa. Tek u presjeku (na mjestima prolaza) ili na njegovu završetku uočava se njegova posebnost u načinu gradnje. U pravilu u njih je ugrađena golemo količina materijala, a sastoje se od više jednostrukih ili dvostrukih zidova, naslonjenih poput stranica knjige jedan na drugi. S obzirom na to da je nazidani zid uvijek viši od prethodnog tipa i zidan s mnogo više truda, svrha je njegove gradnje u namjeri da se rastresiti ma-

Slika 8. Zid s vijencem (tip 16)

terijal unutar ograde što trajnije sačuva i površina bolje iskoristi. Nizom prilijepljenih »ljuskavo« nazidanih zidova stvorena je čvrsta i maksimalno »gusta« brana. Takvi zidovi su dosta rijetki, a obično se nalaze dosta široki, kao »pojačanje« na kraju iskrčenih udolina razmjerno blaga nagiba. Ovisno o smjeru pružanja udoline, njihova je dodatna funkcija zaštita od vjetera. Visinom (obično prvoga vanjskog zida) pripadaju u visoke zidove, koji uvijek prelaze visinu od 2 m, a ponegdje 4 i više m. Nazidani zidovi obično su sastavni dio serije dvostrukih zidova.

Zidovima istog osnovnog načina gradnje iz starijih vremena nepohodno je pokloniti više prostora jer bacaju zraku svjetla na način života, raspored i proporcije gustoće naseljenosti, te upućuju na diferenciranu valorizaciju pojedinih prostornih cjelina. Iz njihove širine moguće je ocijeniti trajnost uporabe ograđenog prostora, a iz dužine zidova i obzidanog opsega izračunati površinu, pa time i ocijeniti mogući proizvodni kapacitet pojedinih biljnih kultura i gospodarsku vrijednost šticećenog sadržaja. Danas se mahom u »rasutom« obliku zatječe kao tip br. 5.

15) *Tipičan presjek kombinacije međusobno paralelnih suhozida* pod nagibom do 45° (neke je moguće naći i pod većim kutom, na granici samog odronjavanja). Obično se nalaze na padinama okrenutim prema jugu, između kojih su se nalazile iskrčene, danas sasvim devastirane parcele. Gotovo bez iznimke osnovna primarna namjena tako građene kombinacije zidova bio je uzgoj vinove loze. Osnovna i najčešća zajednička »anomalija« takvih starijih zidova okomito je pružanje od nižeg prema uzvišenom zemljištu. Na mnogim mjestima stare gradnje na najstarijim dijelovima zaštitni — obrambeni zid horizontalnog pružanja odronjavanjem i spiranjem sasvim je nestao (npr. između Bakra i Senja).

Prvi donji (glavni) obrambeni vanjski okružujući zid uvijek je dvostruki ili višestruki na koji je obično nadzidan jednostruki. S vremenom je nadzidani jednostruki zid nasipanjem postajao sve niži jer je donji dvostruki postupnim nadograđivanjem postajao sve viši. Baza donjega vanjskoga graničnog zida ograđenog prostora (ograde)

Slika 9. Nadzidani zid (tip 17) iz posedarsko-novigradskoga kraja

Slika 10. Nadzidani zid (tip 17) s kornatskog otoka Katine

sazidana je od najvećih kamenih blokova dobivenih krčenjem podloge. Prostor u gornjem dijelu (glavnog) zida, između dvaju lica ispunjen je vapnenačkim kršjem različite veličine, a »stepenica« je obično nasuta sitnijom školjom koja se odlagala čišćenjem i uređivanjem parcele.

Drugi zid (obično cijela serija sličnih, obično horizontalno položenih zidova) unutar ograde je obično širi i niži dvostruki »gušći« zid ispunjen vapnenačkim kršjem s namjerom da uspori »uticanje« krčenjem dobivenoga dragocjenog rastresitog materijala. Dugogodišnjim korištenjem (kopanjem tri puta godišnje) zemlje, taj je zid s vremenom postajao mjestimice deblji i viši, a rastresitog je materijala bivalo sve manje. Rastresiti materijal se s vremenom taložio i »naslonio« na pregradne zidove unutar ograde postajući sve krševitiji. Takvim premještanjem i spiranjem rastresitog materijala, sve više je na površinu izbijala vapnenačka podloga. Za taj je proces narod govorio »da kamen raste«. Na mnogim je mjestima moguće vidjeti da se rastresiti materijal »prelijeva« preko zidova ograde, dok je veći dio iste parcele postao goli krš.

Prema uzajamnoj udaljenosti i po smjeru pružanja sanacijskih (horizontalnih) zidova unutar ograda i ekspozici-

ciji prema suncu lako se mogu raspoznati stare ograde nekad zasadene starim sortama vinove loze (prije pojave filoksera), od mladih ograda zasadenih lozom »amerikanke« nakon toga. »Gušći« pregradni, urednije zidani zidovi (striktnim horizontalnim pružanjem) »nepovoljnije« lokacije unutar ograda, rijetko su stariji od stotinjak godina. Suprotno tomu stariji zidovi su »slobodnije« građeni, ali u cjelini na najpovoljnijim lokacijama s »idealnom« osunčanom ekspozicijom. Takva nelogičnost posljedica je snažne konjunkture vina u razdoblju kada su francuski vinogradi već filokserom uništeni, a stari jadranski još nisu. U toj kriznoj pauzi ponude i potražnje vina krče se novi vinogradi na nepovoljnijim mjestima jer su stari na najpovoljnijim mjestima još uvijek produktivni.

Dodatni su znakovi raspoznavanja starih zidova takvih ograda ekstremni pejsažni kontrasti. Oni danas ograđuju »zelene mrlje« u sivom kamenjaru s relativno brojnim kulturama drvolike vegetacije (posebno masline i smokve s rijetkim stablima bajama, breskve, a na kopnu s višnjom) zasadenih istodobno sa starim sortama vinove loze, prije ili odmah nakon pojave filoksera. Takve su parcele bez drvolike vegetacije sasvim opustjele i jedva vidljive u pejsažu.

16) *Zid s »vijencem« (dvostruki ili višestruki).* Načinom gradnje i visinom taj tip zida do samoga završetka zida može biti bilo koji od spomenutih (2, 4, 6, 7, 8, 9, 12, 13, 18), ali s istom »logikom« gradnje kao zid tipa 11. Bitna je razlika što je umjesto izbačene kamene ploče na vrhu zida prema napadnutoj strani u prošlosti bilo stavljeno trnje ili granje. Zid s »vijencem« je završen pravilno, horizontalno položenim kamenim pločama ili kamenjem koje je tvorilo gornji pomnivo izveden brid zida. Dvostruko ili višestruko građen, završavao je ravnom »platformom« na koju su slagani deblji krajevi granja ili trnja. I danas je na »platformi« vidljivo veće kamenje koje svojim izgledom podsjeća na ukras — »vjenčić«. To su »pizi« — utezi kojima su na tjemenu zida bile pritisnute davno nestale grane (obično) zdrača. Za razliku od zida s izbačenim kamenim pločama na tjemenu (11), zid s »vjenčićem« u prosjeku je 50 do 75 cm viši. Ta razlika u visini pokazuje da je »vjenčić« trnjem ili granjem bio dodatna zaštita od koze. Takav zid uvijek je bio obrambeni vanjski zid okrenut prema otvorenom pašnjaku. Ako takve zidove nalazimo u »redovima« uzastopno nekoliko puta unutar istog sklopa ograda, to je znak da se krčenjem uvijek onaj zadnji vanjski zid proširivanjem ograde gradio istim načinom jer su način stočarenja i vrsta stoke na pašnjaku bili isti.

17) *Nadzidani (dvostruki ili višestruki) zid* načinom gradnje jasno govori o promjenama koje su se zbile u gospodarskoj sferi naselja kojima su obradive ograđene (bilo da se nalaze na rubnim dijelovima ili unutar ograđenog obradivog prostora) površine pripadale. Nalaze se u svim izrazito nesigurnim i nestabilnim političkim prostorima, a time i prostorima većih gospodarskih posjedovnih i demografskih promjena. Tako građeni zidovi, u kojima se

razabiru dvije faze gradnje: starijega donjeg dijela i mlađega gornjega, nadzidanog dijela zida, odraz su međusobno različitog vremena u kojem je zid funkcionalno zadovoljavao različite potrebe. Obično je donji dio zida visine oko 1 m, a nadzidani je jednak ili nešto niži. Granica između nižeg — starijeg i nadzidanog — mlađeg obično je odvojena slojem ravno položenih kamenih ploča.

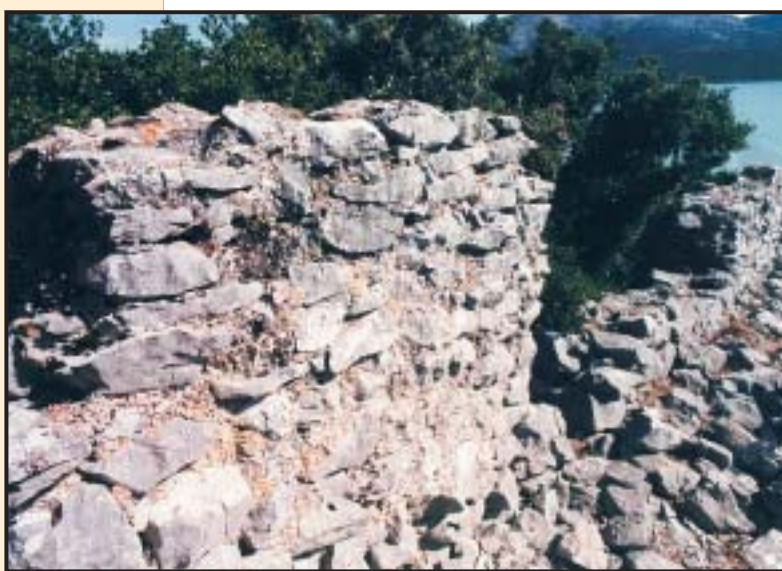
Donji dio zida bio je dovoljna zaštita kad nije bilo opasnosti ni razloga za njegovom većom visinom. I to: — ako je ograđeno zemljište dugo vremena obrađivano, što se vidi u gornjem dijelu zida po količini i veličini školjke — vapnenačkoga kršja ugrađenog ili nabacanog »čišćenjem« parcelle, a suprotno tomu samo krupno kamenje u zidu kazuje da parcela nije dugo vremena agrarno korištena; — ako nije bilo stoke ili ako je malobrojna stoka bila pod strogim nadzorom pastira (na manjim naseljenim otocima, izoliranim prostorima ili u blizini nastambe — habitata); — ako vrsta stoke (ovca, goveda, magarac) s okolnog prostora nije mogla bez posebnog napora preći donju visinu zida koji je bio povišen nadodanim granjem ili zdračom; — ako je kamen zida izvađen krčenjem upotrijebljen za sanaciju (unutar ograda kao zapreka spiranja rastresitog materijala) ili bio oznaka posjedovnosti — najma (vanjski obrambeni zid); — ako ograđeni prostor nije stavljen pod kulturu, odnosno ako je dr-

volika vegetacija dosegla visinu kojoj stoka nije mogla naškoditi ili prije pojave nečuvane stoke.

Gornji dio zida uzrokovan je promjenom demografskih posjedovnih ili gospodarskih prilika u prostoru koji ti zidovi zatvaraju i to: — ako je ograđena parcela određeno (obično duže vrijeme) ostala napuštena iz bilo kojeg razloga (promjenom vlasništva, prekidom kontinuiteta naseljenosti ili pomanjkanjem gospodarskog interesa); — ako je promijenjenim načinom stočarenja i gospodarenja u prostor došla nova vrsta stoke (koza) koja je lako prelazila niski stari dio zida; — ako je došlo do promjene uzgajane biljne kulture (uz razvijenije drvolike vegetacije ili umjesto nje zasaden vinograd, žitarice ili grahorice); — ako su promjenom demografske mase povećane potrebe za obradivim zemljištem.

Dobru ilustraciju stanja parcele u vrijeme nadzidanja pokazuju prve naslage kamena na starome nižem zidu. Ako je najniži sloj novonaslaganoga kamena približno iste veličine kao u donjim dijelovima starog zida, stara je parcela bila napuštena zbog pomanjkanja rastresitog pokrova. Takvu parcelu bilo je potrebno ponovnim krčenjem »pomladiti«. Ako je nadzidani dio građen od manjih komada kamena s većim količinama sitnijega vapnenačkoga kršja, stara je parcela duže korištena, a napuštena je iz nekih prije spomenutih razloga.

Slika 11. Mlađa varijanta uzdužno podijeljenog zida

Slika 12. Široki dvostruki zid (tip 18)

Slika 13. Rimski »prsobran« nadograđen »utvrdo« na unutrašnjem, prema sjeveru okrenutom zidu prehistorijske gradine na poluotoku Babin školj u Vranskom jezeru

Slike 9 i 10 ilustriraju zid ograđene parcele prekinutog iskorištavanja, ali iz dvaju petrografski i nakon 15. st. povijesnim zbivanjima različitih prostora. Donji dio od sitnije građenih kamenih blokova stariji je (vjerojatno), iz »politički stabilnijeg« vremena prije pojave Turaka kada se živjelo u izoliranim i zatvorenim okvirima autarkične ekonomije rijetko naseljenih obiteljskih

zajednica. Zid je građen dvostruko. Vanjska, prema krškom pašnjaku (danas garigu) okrenuta strana zida građena je od jednostruko slaganih većih kamenih blokova dobivenih prvobitnim krčenjem. Na nju je naslonjeno i naslagano kameno kršje dobiveno čišćenjem parcele prilikom korištenja. Obradivana parcela ograđena je na lakše krčevoj dolomitnoj podlozi s niskim zidom. Mala visina zida u izrazito kozarskom kraju iz vremena je prije 15. st., kada su stada koza budno čuvali »čobani« — pastiri. Do prekida obradivanja parcele dolazi nestankom staroga predturskog stanovništva i pritjecajem novoga (mahom stočarskog) stanovništva. Postavši graničnim prostorom između Venecije i Porte, ta blago nagnuta parcela ostaje

napuštena cijelo vrijeme do »stabilizacije« granice. Potom zid biva »zakrpan« naslaganim većim mladim kamenim blokovima skupljenim s vanjske, pašnjačke strane. Ponovnim obradivanjem parcele sredina zida između velikih blokova popunjava se ponovno vapnenačkim kršjem.

I na zidu na slici 10 jasna je granica između novoga gornjeg i starijega donjeg dijela zida te je dokaz prekida u kontinuitetu obradivanja parcele. Taj zid (za razliku od zida na sl. 9) nije vanjski obrambeni ogradni zid. On je građen od krednih vapnenaca i nalazi se unutar politički »stabilnoga« venecijanskog posjeda od 15. st. U *Zadarskom katastru* je spomenuto da na njemu osim pašnjaka postoje obradive površine. Budući da se parcela nalazi u sredini jedinog »polja« (prostora ispunjena kvartarnim rastresitim naslagama), morala je postojati ograđena i obradivana mnogo prije 15. st. Vjerojatno donji dio zida datira iz »stabilnih« vremena prije borbi Venecije za Zadar, a gornji je dio iz »stabilnih« vremena kolonatskih odnosa venecijanske vladavine. U interregnumu opće nesigurnosti (Proversom — jedinim plovnim prolazom u 71 km dugom »zidu« između Dugog otoka i Kornata plove neprijateljski brodovi Venecije) parcela je bila napuštena. Ponovnim obradivanjem u doba kolonata i ondje središnji dio zida biva ispunjen vapnenačkim kršjem.

18) Vrlo debeli dvostruki (s dva građena lica) zid s obilježjima »gomila« zid je samo po tome što mu je dužina uzdužnog smjera pružanje veća od širine poprečnog presjeka. Karakterizira ih golema količina ugrađenoga kamena, nejednaka širina (od 2 do 3 m a mjestimice 4 do 7 i više m). Njihova širina nije posljedica dograđivanja dugom uporabom parcele koju okružuju već je od samoga početka gradnje širina »planirana«, tj. predviđena je prema bonitetu tla količina materijala koja će se u njega krčenjem ugraditi. Često nije na svim mjestima zida količina »planiranog« materijala ugrađena krčenjem dobro predviđena, tako da se na tim mjestima prevelike širine nadozidao jednostrukim ili dvostrukim zidom dovoljno visokim da s vanjske strane zaštiti ograđeni prostor. Za razliku od širine njihova je visina pokazatelj vrlo staroga dugotrajnog agrarnog iskorištavanja ograđenog prostora. Taj tip zida gotovo se uvijek nalazi u lokalitetima spomenutim u najstarijim arhivskim bilješkama. Na takvim mjestima često su ti zidovi tako »gusto« razmješteni da je njihova površina veća od površine obradivog zemljišta koji štite. Svojom, uglavnom naglašenom širinom bio je korišten pogotovo u dužim segmentima veće širine kao »put« (slika 12). Tim načinom ograđivan je obično prvi »red« parcela na vapnenačkoj osnovi izvan rastresitih kvartarnih naslaga većih ili manjih polja. Što je većom količinom vapnenačkoga kršja ispunjen gornji, središnji dio zida to je obično starost zida veća. Ti zidovi mogu biti siguran znak prepoznavanja vremena intenziviranja agrarnih djelatnosti premještanjem »težišta« gospodarskih djelatnosti kombinirano vođene ekonomije sa stočarenja na poljodjelstvo (na otocima gotovo u pravilu na vinogradarstvo). Potreba za obradivim površinama na nepovoljnijem zemljištu

(na vapnencima) mogla je biti uzrokovana iz više razloga, od kojih su najvažniji:

- a) na prostorima s tragovima prastare stalne naseljenosti (najstariji zidovi velike »gustoće«);
- b) na priobalnim i velikim otocima povećanim demografskim priljevom stanovništva u raznim navratima, ali ponajviše između 15. i 17. stoljeća (stariji zidovi);
- c) proširivanjem postojećeg obradivog zemljišta i krčenjem novoga od kraja 18. stoljeća (konjunkturuom jadranskih vina) do pojave filoksere potkraj 19. stoljeća (mladi zidovi).

19) *Uzdužno podijeljeni zidovi* svojim vidljivim oblikom pripadaju među »mlade« zidove ne starije od stotinjak godina. Iako je svaki zid granica između nečijeg i nečega, taj tip zida je poseban jer nije zidan radi zaštite produktivnog zemljišta. On je rezultat podjele materijalne vrijednosti u zid ugrađenoga kamena i zemljišta koje pokriva kamen bilo kojega višestruko građenog zida. Postoje dvije varijante takvih zidova:

- a) *starija* — ako je jednostruki ili dvostruki zid postupno »rastao iz temelja«, odnosno ako je od početka nadvisivao nasuti ili dozidani materijal s objiju strana zida imajući funkciju prepreke (stoci i ljudima);
- b) *mlada* — ako je nadzidan (tip 17) na tjemenu vrlo širokih dvostrukih ili višestrukih zidova u raznim stanjima očuvanosti. Obično je to jednostruki zid bez »temelja« koji uzdužno vlasnički dijeli jednu stranu od druge.

Dotaknuvši se zida kao crte razgraničenja vlasnosti, potrebno je odgovoriti na pitanje tko je najčešće vlasnik zida bilo kojeg tipa?

Slika 15. Mladi »mali tor« nastao nakon 14. st.

Slika 14. Stariji »mali tor« na otoku Kornatu, pripada vremenu stalne naseljenosti oko 10. st.

— Gotovo uvijek *svaki* zid ili njegov dio pripada dužinom onom vlasniku onoliko koliko dio njegove posjedovane parcele dodiruje zid, jer je takav zid neposredan rezultat njezina korištenja ili obrađivanja.

— Budući da je jednostruki (tip zida br. 1) diobeni zid fizički uzdužno nedjeljiv (posebno onaj koji dijeli velike površine pašnjaka ili zemljišta male ekonomske vrijednosti), on kao rezultat dogovorene (ili uzurpirane) diobe takav i ostaje. Međutim, takav fizički nedjeljiv zajednički zid »idealnim dijelom« preciziran je između djelatelja dogovorom o trudu ili trošku uloženom u njegovu gradnju. Svaki od djelatelja izgrađuje dogovorenu dužinu zida koja varira ovisno o nagibu zemljišta, raspoloživom odvaljenom kamenu potrebnom za gradnju na trasi zida i osobnom interesu pojedinog djelatelja da se zid izgradi.

Kratki jednostruki ili dvostruki zidovi kojima se individualno želi fizički odvojiti (zakonito ili ne) dio vrlo vrijedne zemljišne čestice obično se *gradi na površini parcele* onoga koji inzistira na diobi. Takav je zid ujedno i njegovo vlasništvo.

Subozidom ograđeni prostori

Medusobno se razlikuju površinom, oblikom, starošću, namjenom, nadmorskom visinom, a ogradnim zidovima visinom i tipom. Njihova površina varira od nekoliko četvornih metara do desetaka tisuća četvornih metara, od pravilnih geometrijskih do amorfnih oblika, starošću od prethistorije do danas, altimetrijski od ispod razi-

Slika 16. Ostaci stočarskog stana sa staninom i popratnim mirinama na otoku Kornatu

ne mora do nadmorske visine od više stotina metara. Takvi prostori okruženi su zidovima različite debljine — od jednostrukih do nekoliko desetaka metara širokih, visine od jednoga naslaganog reda kamenja do 6-7 metara. Svima je zajednička namjena da se obrani i zaštiti ono što je ograđeno i onaj tko brani. Iz te »šume« različitosti po različitim kriterijima izdvojili smo najmarkantnije ograđene prostore, koji se međusobno razlikuju funkcijom, starošću, namjenom ili nekom drugom osebujnošću.

Prehistorijske gradine predstavljene su zidovima u raznim stanjima očuvanosti koji svojim pružanjem »zaokružuju« ili nekom prirodnom zaprekom (strmcem, vododerinom, morem ili vodenim tokom) zatvaraju određenu površinu dajući im defenzivnu funkciju utvrde. Gradine različite, mahom kružnih, sasvim »zatvorenih« oblika rasute su najčešće po vapnenačkim uzvišenjima. Mnoge od njih predstavljene su samo jednim zidom, koji je s vremenom dobio izgled nasipa. Nakon rimskog osvajanja ilirskoga jadranskog prostora većina gradina ostala je napuštena. Zbog današnje pojmove goleme energije investirane u gradnju, neupućeni bi većinu tih obzidanih površina mogli smatrati suludim poslom. Njihovu približnu starost bez arheoloških istraživanja nemoguće je precizirati, a u pomanjkanju artefakata vremenski dokazati. Najbolja je potvrda njihove velike starosti korozivnim procesima rastvoren vapnenac zidanih kamenih blokova fizionomski istovjetan kršu na kojem su građene. Evo rezultata analize »gradina« samo malog segmenta unutar promatranog prostora. U prostoru između Zrmanje, Krke, morske obale i otoka zastupljeni su svi »laboratorijski primjerci« gradinske gradnje »usuho«. Pošli smo od pretpostavke da su sljedeći zaključci uz manja odstupanja »univerzalni« za prostor jadranske Hrvatske.

Po gruboj procjeni oko 35 % do 40 % gradina u navedenom prostoru vjerojatno je ostao nezapažen jer je neke sasvim ili djelomično prekrila vegetacija, a neke su prekrivene današnjim naseljima ili razbijene prometnicama. Iz usporedbe s posljednjim zrakoplovnim snimkama

od navedene 71 gradine zbog prekrivenosti vegetacijom tek ih je pola vidljivo. U tome varijabilnom omjeru kreće se vrijednost iznesenih zaključaka uz pretpostavku da su u dužem predrimskom razdoblju po potrebi istodobno punim kapacitetom bile korištene.

Prema površini analiziranog prostora (oko 1950 km²) u prosjeku na svaku uočenu gradinu otpada oko 27 km² (kvadrat stranica 5,2 km) zemljišta. Međutim u četverokutu Sukošan — Vodice — Ervenik — Slivnica smješteno je 91,7 % (66) gradina. Time svakoj gradini pripada u prosjeku 18 km² (kvadrat stranica 4,2 km) životnog prostora. Ukupna dužina zidova 72 predrimske gradine »skinute« sa zrakoplovnih snimki iznosi oko 38,5 km. Približna ukupna najkonzervativnije izračunata količina kamena ugrađena u zidove kreće se između 77 850 m³ (visine 2 m i širine 1 m) i 116 780 m³ (visine 2 m i širine 1,5 m). Iz te količine kamena mogla je biti izgrađena kocka sa stranicama između 42,7 m i 48,8 m. Pri računanju nisu uračunati tumulusi ni interne manje gradnje unutar gradina.

Prema *veličini obzidane površine* razlikuju se: 5 (7 %) *velikih* gradina više od 7000 m², 15 (20,8 %) *srednjih* s površinama između 2000 i 7000 m² i 52 (72,2 %) *male* gradine do 2000 m².

Hipsografski razmještaj gradina pokazuje značajne razlike. Lokacijom one potvrđuju odabiranje mjesta u prvom redu iz obrambenih razloga. Podjednako su vrijedan pokazatelj proporcije razmještaja stanovništva, a time prema osnovnim gospodarskim djelatnostima odraz valorizacije prostora u njihovoj blizini. Altimetrijska podjela ukupne dužine zidova uloženi trudom dodatno pokazuje prostorne zone međusobno različite gospodarske vrijednosti. Iz ukupne dužine zidova (oko 19 850 m) i broja malih gradina (52) može se zaključiti da je većina stanovništva živjela u malobrojnijim međusobno neprijateljskim društvenim zajednicama. U promatranom prostoru s topografskih karata (izdanja GIJA 1 : 50 000) »skinuta« su sva (327) simbolima označena mjesta s vodom. Označene »vode« nisu stvaran odraz stanja jer u tome dalekom vremenu na promatranom prostoru nisu u tolikom broju postojale. Konstatirano je da na jednu gradinu do 100 m nadmorske visine dolazi 10,7 simbola označenih voda, od 100 do 200 m 2,5 voda, a iznad 200 m 3,8 voda. Napomenimo da je relativno veći broj voda po gradini iznad 200 m rezultat njihova većeg značenja u prostoru naglašene bezvodice. U aridnoj zoni vode su kartografski »pedantnije« bilježene (kamenjar Bukovice i kistanjske zaravni) od ostalih dijelova prostora.

Iz prostornog i visinskog razmještaja, neobično velikih razlika u veličini i »kompoziciji« dvostruke (»prstenaste«, »prilijepljene«, »nadovezane«) unutrašnjeg sadržaja (tragovi druge gradnje) uočeni gradina moglo bi se pretpostaviti:

a) Da su sve osim nekoliko iznimki s unutrašnjim sadržajem nenaseljene. »Dvostrukost« njihove gradnje upućuje ne samo na dvije crte obrane nego i prostor namije-

Slika 17. Mala ograda na primorskoj padini Velebita

njen zaštiti stoke. Sve su isključivo fortifikacijski defenzivne namjene.

b) Razmjerno velik broj gradina na relativno malom prostoru sugerira da su više bile građene za obranu i zbijeg u okrajima sa stanovnicima neposrednog susjedstva nego za obranu nekog univerzalnog zajedničkog neprijatelja izvan promatranog prostora.

c) Najnapučeniji prostori su do 200 m nadmorske visine. Maleni broj uočenih »gradina« u prostorima nižim od 100 m nije posljedica nenaseljenosti, nego u nepoznatom broju gradina koje su ostale nevidljive jer su prekrivene i transformirane tijekom vremena naseljima. Osnovno obilježje gospodarskih aktivnosti tog najnižeg dijela sastojalo se iz kombinirano vodene ekonomije (ribarenja, poljodjelstva i stočarenja). U pojasu između 100 i 200 m nadmorske visine kopnene unutrašnjosti poljodjelstva i stočarenje morali su biti u približno jednakoj proporciji. Glavni razlog najvećeg broja uočenih gradina između 100 i 200 m nije odraz najgušće i najbrojnije naseljenosti nego reljefne podobnosti za defenzivnu namjenu gradnje. U smjeni rastresitim materijalom ispunjenih udolina (poljodjelstva) i blagim krškim padinama (stočarenje) s lako dostupnim relativno strmim tjemena vrpnačkih grebena gradnja »gradina« bila je prirodno predisponirana najjednostavnija komponenta obrane. Visine iznad 200 m s proporcionalno najvećim brojem

malih »gradina«, ali i s najmanjim brojem gradina u cjelini, rezultat je siromašnoga krškog tla gospodarski podređenog stočarenju (mahom koze) i perifernog položaja i prirodne otvorenosti zaravni prema uvijek opasnoj planinskoj unutrašnjosti.

Mali torovi mogu popunjene primiti oko 75 glava stoke sitnog zuba. Potječu iz dvaju razdoblja. — Stariji su iz vremena autohtone prethrvatske i rane hrvatske disperzne naseljenosti. Karakteristični su tlocrtom po nepravilnome kružnom obliku i ogradnom zidu najčešće grade-nom od golemih amorfnih kamenih blokova, »megalit-skih« proporcija. U njihovoj blizini najčešće se nalaze tragovi malih četverokutnih niskih kućica »mekane« krovne konstrukcije. — Mladi »mali torovi« potječu iz vremena podijeljenih, mahom obzidanih vlasnički i prostorno definiranih pašnjaka ponajviše iz 18. i 19. stoljeća. Tlocrtom su kvadratnoga, dosta pravilna oblika. Uz njih je obično sagrađeno jedno ili dva »dvorišta«, u kojima se smještala odijeljena stoka za vrijeme muže, striženja ili odvajalo janjad od ovaca. Nalaze se u blizini ili uz kuće zidane »hibridno« ili »utvrdo«.

Veliki torovi ili »stanine« uglavnom datiraju iz vremena nakon 13. i 14. stoljeća. Njihovo vrijeme traje do intenziviranja agrarnih djelatnosti potkraj 17. i početkom 18.

Slika 18. Ograde na Kornatu, unutar prostranog suhozidom ograđenog kamenitog pašnjaka

Slika 19. Prastara devastirana, jedva zamjetna ograda na otoku Svršati u Kornatima

stoljeća. »Velikima« ih nazivamo jer se u obzidani prostor može smjestiti i do 300 glava stoke sitnog zuba. Kao i »stariji mali torovi« nepravilna su kružnog tlocrta. Osnovno vegetacijsko obilježje pejzaža otvorenih pašnjaka ovisilo je o vrsti i proporciji uzgajane stoke (koza — drvolika vegetacija gariga i makije, ovca — travnati kamenjari i razvijena drvolika vegetacija). »Veliki torovi ili stanine« su jedna od prvih posljedica inovacija kapitalističkog načina stočarenja u feudalizmu. »Latifundijskim« načinom gospodarenja na iznajmljenim »otvorenim pašnjacima« velika stada čuvaju preko »bravara« ugovorom vezani »profesionalni« pastiri često iz vrlo udaljenih krajeva. Za njih je karakteristično da se nalaze »posijani« po kršu na lokacijama u prvom redu zaštićenim od vjetra. Njima najbliže smještene »usuho« zidane građevine su »eliptične« i »klinaste« nastambe. U normalnim uvjetima (prostranim otvorenim pašnjacima) približno na svakih 4 ili 5 »velikih« torova, odnosno na 1500 do 2500 glava blaga, dolazi jedan »glavni« stočarski stan.

Ogradama se nazivaju sve površine obzidane zidom građenim »usuho« koji razdvaja prostor različite ekonomske

vrijednosti, načina ili namjene gospodarskog iskorištavanja. Namijenjene su ponajprije zaštititi ograđenog obradivog ili obradnog prostora od stoke. Površine koje ograđuju mogu biti od samo nekoliko četvornih metara (unutar koje se nalazi samo jedno stablo smokve ili masline) do više stotina hektara (na otocima obično pašnjaka, a na kopnu »šume«).

Ograde se nalaze u tri osnovne varijante:

- a) ogradni zid okružuje rubove kvartarnih naslaga obično u vlasništvu (poslije kolonata) ili najmu (za vrijeme kolonata) većeg broja ljudi;
- b) ogradni zid tvori »prsten« na iskrčenom zemljištu na vapnencima oko kvartarnih naslaga (poslije kolonata);
- b) osamljene ograde na vapnencima mogu biti:
 - i) — Ograde koje ograđuju iskrčeno zemljište ili ono namijenjeno krčenju. Najčešće su smještene na prisoju, više na dolomitima nego na ostalim vapnencima. Ima ih na vrlo strmim zemljištima, ali su karakteristične za zemljišta blagih nagiba.
 - ii) — Velike ograde mahom u kopnenoj unutrašnjosti i unutrašnjosti velikih otoka kojima se obično od stoke htjelo zaštititi »šumske« površine. Danas sadržajem i izgledom izjednačene s okolnim prostorom, ostavljaju dojam nerazumnog pothvata. Te se ograde mogu vidjeti na vrlo strmim padinama i većim nadmorskim visinama.

Debljine zidova jasan su dokaz starosti, a raspored, gustoća i pružanje unutrašnjih »prizida« dobar pokazatelj vremena i namjene.

Popratna su pojava ograda *progoni* (prolazi za stoku kroz ogradu ili između njih). Po njihovoj trasi može se pronaći mjesto stočarskog stana ili »tora« — »stanine« — »mirine«, kao i starosni odnos između ograde (poljodjelstva) i pašnjaka (stočarenja — »mali torovi« koji mogu biti stariji i mlađi ili stočarstva — »veliki torovi«). Smjer pružanja progona uvijek pokazuje osnovni smjer u kojem se nalazi ili se nalazila voda (lokva — pojilo).

Dimenzijama manji i »sekundarni« oblici gradnje »usuho«

Od mnogih različitih oblika gradnje »usuho« male površine treba spomenuti:

a — Kružne grobne humke — *tumuluse* (slika 19) obično smještene na najvišim točkama vapnenačkih uzvišenja nadmorske visine do 200 m. Promjerom i visinom pokazuju znatne razlike. Pojedini, »kneževski« grobni humci dosežu visinu i do 5 m, a promjerom i do nekoliko desetaka metara. Najmanje je katkad vrlo teško prepoznati. Mali ih je broj ostao netaknut. U sredini opljačkanih humaka vrlo se često može prepoznati kamenim pločama uokvireno mjesto pokopa preminuloga. Na starim grobljima nekih hrvatskih predturskih naselja kopnene unutrašnjosti moguće je još vidjeti stare zajedničke grobnice,

četverokutnog oblika, građene »usuho«, koje su poslije »fugirane« ili »ožbukane« (npr. današnji Banjevci, prije Turaka Banovo Selo). Na raznim mjestima, obično uza stare staze, moguće je ponegdje vidjeti osim običnih grobnih humaka individualna četverokutna mjesta ukopa specifična izgleda, tzv. krajputaše ili *mirila* (najstariji iz 13. st.).

b — *Pojila* su na mnogim mjestima gradnjom »usuho« obrubljena i funkcionalno izvedenim prilazima (slika 20). Katkad su dna pojila pokrivena tucanim kamenom ili žalom da stoka prilikom napajanja ne muti vodu.

c — *Oznake* su sagrađene u obliku malih piramida. Pritom treba razlikovati »piramide« na vrhovima vapnenačkih uzvišenja, koje označuju trigonometrijske točke, od veličinom sličnih, ali drukčijeg, vertikalno naglašenog oblika, koje po funkciji mogu biti:

(i) Znakovi razbacani bez reda po kršu, uglavnom su stari znakovi za zabranu ispaše. Na nekima se još vide tragovi vapna kojim su radi bolje uočljivosti bili premazani.

(ii) Znatno manji znakovi jednako građeni, niži od jednog metra, izgledaju sazidani bez svrhe, a razmješteni bez reda. To su obično vrlo stari znakovi prostorne razdiobe pašnjaka. Može se uočiti njihova međusobna vizualna veza. Na nekim mjestima su brojni i raspoređeni i na vrlo malim udaljenostima. S malo truda u takvom slučaju moguće je pronaći »glavni« međaš od kojega su zrakasto položeni ostali, pokazujući smjer prema nekoj markantnoj točki.

d — *Zakloni* mogu datirati iz daleke prošlosti i biti građeni iz raznih razloga (promatračnice, skloništa od vjetra ili neprijatelja). Najveći ih broj datira iz vremena posljednjih dvaju svjetskih ratova i iz Domovinskog rata.

e — *Sakaturi* su funkcijom zidani »alat« u prostorima na kojima je pasao velik broj stoke s malim brojem pastira. Predstavljeni su obično zidovima različite dužine, visine do 1,5 m. Smještajem izgledaju kao da su građeni bez smisla jer ništa ne odjeljuju. Njima se usmjerava gonjena stoka (prilikom selekcije stoke iz raznih razloga) s otvorenog pašnjaka u mjesto okupljanja.

Prikrivena gradnja »usuho« je skrivena pogledu prolaznika. Ona se nalazi ispod najviše razine mora ili drugih voda, odnosno ispod zemlje u jamama i špiljama.

Tragovi gradnje »usuho« rijetko sežu ispod 2 m, ali mogu biti građeni na nasutom materijalu koji počiva na dnu znatno veće dubine. Prema dubini mora na kojoj su nađeni, može se približno dobro odrediti vrijeme gradnje. Oblici koje nalazimo raznovrsni su namjenom i funkcijom (rive, ribnjaci, zamke za lov ribe, obrambeni zidovi solana i dr.).

U prirodnim šupljinama u raznim oblicima postoje tragovi boravka čovjeka od pradavne prošlosti do novijih vremena. Međutim, interesantno je spomenuti način sanacije vode u nekim jamama u blizini obale i vruljama. Da se ne bi grabljenjem vode pomiješao cjelokupni sloj plitke vode s površine s bočatom ili slanom iz dubine, razdvojeno je mjesto grabljenja zidovima ili malim nasipima u više odvojenih pregrada.

Slika 20. Obični tumulus na Kornatu

Slika 21. Pojilo na Kornatu, na mjestu lokve sanirane u 19. st. s uklesanim inicijalom graditelja (J.M.)

Zaključak

Na kraju napomenimo da su iznesene konstatacije varijabilne vremenom i prostorom. Uz iznimke unatoč tomu što su uočene specifičnosti gradnje »usuho« prouzrokovane različitim razlozima, one su u različitim vremenima uvijek posljedica istih ili sličnih procesa.

Završavajući priču o gradnji »usuho«, želim da prilikom »skitanja« hrvatskim kamenjarima bacite oko na »suludo — bez razloga« naslagano kamenje zidova koji ništa ne dijele i tragove nastambi u kojima se živjelo. Isto tako želim da prema tom »usuho« zidanu kamenju osjetite poštovanje i prepoznate zajednički spomenik ljudi i vremena koje je prošlo. Nemojte nemarno rušiti taj kamen na kamenu, neka vječno stoji kao što su ga ostavili preci, neka služi njima na »diku« a nama na ponos. ↩